



הרב רוני מרטן

בין צדקה לסוציאליזם

סוציאליזם הוא שם-אב לקבוצת אידאולוגיות ומערכת כלכלית ושלטונית מדינית ליישומן, שבהן הקניין וחלוקת המשאבים נתונים לפיקוח ממשלתי במטרה לצמצם את הפערים החברתיים, וכך להתקרב, ואף להגיע, לשוויון¹.

חלק מהותי מן הגישה הסוציאליסטית הוא השאיפה לשוויון כלכלי. הביקורות שמושמעות בימינו, הן מן העולם החילוני הן מן העולם הדתי, על מה שמכונה 'פערים כלכליים' - ובכללם 'קו העוני' המקובל, קו עוני יחסי - מקושרות בקשר בל ינתק לאידאולוגיה סוציאליסטית. במאמר זה אנסה להוכיח שמטרת הצדקה לעזור לעניים, ובמקרים מסוימים גם לחנך, אך אין מטרתה ליצור שוויון כלכלי או לצמצם פערים כלכליים².

א. בין מצווה לחובת ממון

צדקה ומתנות עניים מוגדרים בתור מצווה דתית ולא בתור חובה משפטית. הלכות צדקה כתובות ב'שלחן ערוך' בחלק 'יורה דעה' בין הלכות תלמוד תורה להלכות מילה, ולא בחלק 'חושן משפט', בחלק שבו מפורטות חובות משפטיות. ב'משנה תורה' לרמב"ם הלכות מתנות עניים מובאות בין הלכות כלאיים להלכות תרומות, והן רחוקות מאוד מדיני המשפט וסדרי הממשל ובית הדין. משמעות הסדר הזה מבחינת הפרט היא, שאדם מצווה לדאוג לעניים כפי שהוא מצווה להניח תפילין ולשמור שבת ולא כחובה המשפטית שמוטלת עליו לשלם לעובדיו או לשלם לבעל מכולת על המוצרים שקנה. ומשמעות הסדר הזה מבחינת הציבור היא, שגביית מיסים שקבועה בחוק וכפיית אנשים לקיים את מצוות צדקה שואבות מן המקורות התורניים שמורים שיש לכפות גם על קיום מצוות אחרות, כגון איסור כלאיים או דינים שקשורים לענייני משפחה למיניהם³.

1. ערך סוציאליזם ויקיפדה ע"פ *Socialism and the Market: The Socialist Calculation Debate Revisited*. Routledge Library of 20th Century Economics, February 8, 2000. p. 12.
2. יש טוענים שהתורה הנחתה לדאוג לעניים באופן כללי, אך עד ימיו של מרקס אף אחד לא חשב על הרעיון המעולה שמכונה 'תורת הסוציאליזם'. מכיוון שהתורה הסוציאליסטית דואגת בצורה מיטבית לעניים, טוב יותר מהדרכותיהם של רבותינו בגמרות ובספרי הראשונים, יש להניח שתורת ישראל תומכת בסוציאליזם ולשער שאם חז"ל היו קוראים את מרקס, הם היו משנים את דבריהם ונהפכים לסוציאליסטים. לעניות דעתי יש בגישה זו חיסרון באמונת חכמים וזלזול בתורתנו הקדושה.
3. בנוגע לגדר 'כופין על המצוות' במצוות צדקה, ראה תוס' בכתובות מט ע"ב ד"ה אכפיה, ובחידושי הר"ן למסכת כתובות יח ע"א (מדפי הרי"ף) ד"ה בעל, ובקצות החושן, סי' קצ סק"ג, שם מוכיח שדעת השו"ע והרמב"ם היא שנתנת צדקה אינה כפריעת חוב, לאפוקי מדעת הרדב"ז בהל' מתנות עניים פ"ז ה"י, הסובר שרבנן תקנו שהצדקה הציבורית תהיה כחוב אולם אף לדעתו אין מדובר בחוב גמור בין העני לעשיר אלא בתקנה המדמה רק בהלכות מסוימות צדקה ציבורית וחוב. וראה עוד בשו"ת בית



יש אבסורד מסוים באמירותיהם של ארגונים מסוימים, שמזכירים שוב ושוב את הדין 'כופין על הצדקה' בדורשם מדיניות סוציאליסטית 'בשם התורה', שכן כאשר הארגונים האלה דנים בצביון השבת בחברה הישראלית או בכשרות הממלכתית, הם מחליפים את סגנון דיבורם ומסבירים בדרכי נועם ש'לכל אדם יש בחירה חופשית ומי אנחנו שנסלול אותה', או ש'בעידן של חופש לא ניתן לכפות על מצוות', או ש'רק בחינוך ודוגמה אישית נצליח', וכדומה. מקורות התורה שמדברים על כפיית מתן צדקה מדברים גם על כפיית עשיית מצוות דתיות אחרות, ולכן ראוי לאנשי התורה לשאוף לשניהם במידה שווה ולא לומר 'שמעוה זו נאה וזו אינה נאה' (עירובין סד ע"א), כדי שלא נאבד הונה של תורה.

ב. שוויון כלכלי או חברה מוסרית

מהו אידאל החברה שהתורה מציבה? האם פערים כלכליים הם דבר טוב או רע? מצאנו דוגמאות רבות בדברי חז"ל והראשונים שמדגימות את השאיפה שהחברה תהיה מוסרית ותומכת, ושהעשירים יתרמו מהונם למסכנים. עם זאת, לא מצאנו בתורה שבכתב, בדברי חז"ל או בדברי הראשונים שאיפה לשוויון כלכלי מתמיד. ביקורתם של הנביאים על העשירים לא הייתה על עושרם אלא על התנהגותם הלא מוסרית. כשהעשירים מוסריים, והם עוזרים למסכנים, חז"ל משבחים אותם ולא מבקרים את רמת החיים הגבוהה שלהם ביחס לרמת חייהם של שאר האוכלוסייה בכלל ושל העניים בפרט.⁴ ידוע לנו שהיו תנאים ואמוראים עשירים ועניים, ולא מצאנו דרישה של חז"ל שהעשיר ייתן מחצית מהונו לעני כדי שכולם יהיו במעמד כלכלי שווה. נוסף על כך, חז"ל מעריכים את העושר - אם הוא הושג בדרך ישרה כמובן: השכינה אינה שורה על עניים ובינוניים אלא על עשירים.⁵ ואכן, אתגרו של העשיר שונה מאתגרו של העני, וכפי שהרמח"ל כותב (מסילת ישרים פ"א):

כי כל עניני העולם בין לטוב בין למוטב הנה הם נסיונות לאדם, העוני מצד אחד והעושר מצד אחד כענין שאמר שלמה (משלי ל, ט) 'פן אשבע וכחשתי ואמרתי מי ה' ופן אורש וגנבתתי...!'

לכל אחד יש אתגר: האתגר של העשירים הוא לא לשכוח את ה' שגמלם כל טוב, ולבטוח בה' ולא בעושרם, והאתגר של העניים הוא לא לפשוט את ידם בגזל למרות הקשיים והרעב.

הלוי, דרוש לצדקה (מודפס בסוף חלק ב'), שהוכיח שמצוות צדקה היא מצווה מעשית כתפילין וציצית ואף מצריך שתהיה לשמה.

4. ראה לדוגמה את יחסם של חז"ל לעשירי ירושלים בתקופה שקדמה לחורבן השני: נקדימון בן גוריון, בן כלבא שבוע ובן ציצית הכסת. חז"ל שיבחו את מעשיהם הטובים ולא ביקרו את רמת החיים הגבוהה שבה חיו ביחס לרמת חייהם של שאר הציבור.

5. עיי' שבת צב ע"א.



גם בבחינת המצוות יש לשים לב להבדל שבין הרצון לעזור לעניים ובין השאיפה לשוויון. אפשר לעמוד על הבדל זה בבחינה קצרה של שתי מצוות - שמיטת כספים ויובל.⁶ שמיטת כספים נוהגת פעם בשבע שנים - ולא מעט זמן חולף בין שמיטה לשמיטה - והיא שומטת חובות כספיים. עם זאת, הלל הזקן התקין פרוזבול שמאפשר לגבות את החוב גם אחרי השמיטה, וחז"ל מצפים גם ממי שלא כתב פרוזבול להחזיר את החוב.⁷ אפילו אם לא נתחשב בסייגים אלו, קל להבין שמצווה זו אינה יוצרת שוויון בין עניים לעשירים, מכיוון שהעשיר ממשיך להחזיק בכל נכסיו - דניידי ודלא ניידי - ורק החובות נשמטים. אמנם שמיטת כספים מקלה על העני, אבל מצבו הכלכלי של העני ודאי אינו משתווה למצבו הכלכלי של העשיר. גם מצוות היובל, שמתרחשת רק אחת לחמישים שנה ופעם או פעמיים בחייו של אדם, איננה מחזירה את כל הרכוש: בנדל"ן - שדות חוזרים לבעליהם, אך לא בתים, ובנכסים ניידים - הכול נשאר: עדרי צאן, רכוש וכדומה. אם כן, אפילו היובל אינו גורם לתוצאה שמתקרבת לשוויון.

ג. בין דרישה, לקיחה ונתינה

בהלכות צדקה יש שלושה צדדים: המקבל, הנותן וההנהגה, וההלכות והמימרות בחז"ל מופנים בדרך כלל לצד אחד בלבד. אם נפריד ביניהם, נוכל להבין מה ההלכה מצפה מכל אחד מהם.

1. מה מצופה מן המקבל

ה'שלחן ערוך' (יו"ד סי' רנה) פונה אל העני ומבאר איך להתייחס באופן כללי לצדקה. והנה, לא זו בלבד שהוא אינו כותב שלעני מגיע לקבל צדקה, או שהצדק החברתי קובע שמי שיש לו פחות כסף יקבל ממי שיש לו יותר, אלא שמצופה מן העניים שלא לבקש צדקה אם הם מסוגלים להסתדר איכשהו בכוחות עצמם,⁸ גם אם יאלצו לוותר על קיום מצוות מסוימות, כגון עונג שבת, וכפי שחז"ל אמרו: 'עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות' (פסחים ק"ב ע"א). לא מצאנו בספרות השו"ת מקרים שבהם העניים תובעים מן העשירים שיפרנסו אותם כדי לצמצם את הפערים הכלכליים.⁹ אין לי ספק שחז"ל לא היו רואים בעין יפה את הפגנות המסכנים (המובטלים, הנכים וכדומה) שדורשים

6. בחרתי דווקא במצוות אלו, כיוון שבהן ניתן לטעות כאילו יש בתורה שאיפה לשוויון. בשאר מצוות שבין אדם לחברו כמו לקט שכחה ופאה, הלוואה לעניים וכדו' - ברור לכל שאין שם שאיפה לשוויון אלא עזרה לעניים נטו.

7. רמב"ם, הל' שמיטה ויובל פ"ט הכ"ח: 'כל המחזיר חוב שעברה עליו שביעית רוח חכמים נוחה הימנו'.

8. שו"ע, יו"ד סי' רנה סעי' א: 'לעולם ירחיק אדם עצמו מהצדקה ויגלגל עצמו בצער, שלא יצטרך לבריות'. וכן כתב הרמב"ם (הל' מתנות עניים פ"י הי"ח): 'לעולם ירחיק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך עצמו על הצבור'.

9. כמובן שיש מקרים שבהם יש לאדם מחויבות כלפי אדם אחר, כגון ביחסי משפחה, ובית הדין צריך לברר את מידת אחריותו של העשיר כלפי בן משפחתו. אבל תביעה של העני כלפי העשיר רק מצד הפערים הכלכליים שביניהם - לא מצאנו.



בכוחניות לקבל תמיכה כלכלית גדולה יותר. יתרה מזו, ההלכה רואה בעין רעה את מידת הקנאה, והמצוות שזכו לחתום את עשרת הדיברות הן 'לא תחמוד'. על כן, נקודת המבט של עוני יחסי מצד העני היא שלילית במהותה.

2. מה מצופה מן ההנהגה

על אף שכאמור אין לנצרכים זכות לדרוש שיתמכו בהם, התורה בתור 'צד שלישי' מצפה מן ההנהגה לתמוך בעניים, ואף דורשת זאת. תמיכה זו נעשית בשתי דרכים: ארגון וניהול קרן צדקה התנדבותית (התמחוי), וארגון וניהול קרן צדקה מחייבת שנגבית מכל הקהילה (הקופה). המעיין בגדרי הקופה¹⁰ יראה שהגדרות העוני שלה הן הגדרות של עוני מוחלט ושהתמיכה נעשית בשלושה תחומים בלבד: אוכל, ביגוד וקבורה.¹¹ למרות שהנורמות החברתיות השתנו מתקופת האמוראים עד תקופת השלחן ערוך, הגדרות התמיכה נשארו¹² כשהיו: אוכל, ביגוד וקבורה. מדוע קבעו חז"ל הגדרות מינימליות כל כך? מדוע לא ציינו גם תמיכה בדיור ורפואה? מדוע הגדרות הקופה אינן מותאמות למדד העוני היחסי?

כשם שחז"ל הגדירו את הגבולות המקסימליים של מצוות הצדקה, כך הגדירו גם את גבולותיה המינימליים. במסכת בבא בתרא (ט ע"א) נאמר: 'אמר רב אסי: לעולם אל ימנע אדם עצמו [מלתת] שלישית השקל בשנה', וכך נפסק ברמב"ם¹³ וב'שלחן ערוך'.¹⁴ אמנם למנהיגי הציבור שנבחרו על דעת הציבור יש רשות לעשות כמעט כל דבר בתחום הכלכלה, והם רשאים לגבות כמעט כל סכום בעבור כמעט כל מטרה, אבל מבחינת ההלכה והמוסר אין זה פשוט כלל לכפות מישהו לקיים מצוות בהידור: איזה צידוק מוסרי מעניק לנו רשות לקחת מיהודי יותר משלישית השקל בשנה? אם הוא רוצה לתת את הצדקה המינימלית, איך נכריח אותו להדר הידורים? עם זאת, 'צרכי עמך מרובים', ואיננו רוצים 'לעמוד על דם רענו' 'ברואינו את צרת נפשם בהתחננם אלינו ולא נשמע'. לכן יצרו חז"ל את הקופה, כדי לאפשר להנהגה לגבות מכלל הציבור כסף לפרנסת העניים: צרכים בסיסיים בתחום המזון, כדי להבטיח שהעניים לא ימותו ברעב, וצרכים בסיסיים בתחום הביגוד והקבורה מפני כבוד הציבור. עם זאת, ברור לכול שהציפייה היא שכל אחד יתרום באופן אישי הרבה יותר. ונוסף על כך, אם הציבור מעוניין לקיים את מצוות הצדקה בצורה מרוכזת ומאורגנת, מצופה מן ההנהגה בתור שליחת הציבור להיות המערכת שתציור אפשרות לממש רצון זה (ראה מסגרת התמחוי).¹⁵

10. בבא בתרא ח ע"ב; שו"ע, יו"ד סי' רנו סעי' א, ה; רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ט הל' א, יב.

11. שו"ע, יו"ד סי' רנו סעי' ה. בתקופות מסוימות האחרונים ציינו גם חובה לדאוג לחינוך בסיסי.

12. ראה שו"ע, יו"ד סי' רנג סעי' ב, שמביא דעה שיש להתאים את מבחני התמיכה לפי השוק, וראה ב'בית יוסף' (שם), שהכוונה היא שהגדרות העוני לפי כמות הכסף שברשות העני הן ההגדרות שמשנות לפי עלות האוכל, כמות בני הבית והרגליו של העני, אבל תחומי הצדקה - אוכל, ביגוד וקבורה - נשארים כשהיו.

13. רמב"ם, הל' מתנות עניים פ"ז הל' ה.

14. שו"ע, יו"ד סי' רמט סעי' ב.

15. רמב"ם הל' מתנות עניים פ"ט הל' ב; שו"ע סי' רנו סעי' א, ד.



3. מה מצופה מן הנותנים

כפי שראינו, הקופה אינה מקיימת את מצוות הצדקה בשלמות. השיעור המינימאלי שדרוש לקיום המצווה בדיעבד הוא כאמור שלישית השקל בשנה, אבל חז"ל מצפים שניתן צדקה רבה יותר, וכפי שפוסק ה'שלחן ערוך' (יו"ד סי' רמט סעי' א):

שיעור נתינתה, אם ידו משגת יתן כפי צורך העניים. ואם אין ידו משגת כל כך, יתן עד חומש נכסיו, מצוה מן המובחר; ואחד מעשרה, מדה בינונית; פחות מכאן, עין רעה. וחומש זה שאמרו, שנה ראשונה מהקרן, מכאן ואילך חומש שהרויח בכל שנה. הגה: ואל יזבזב אדם יותר מחומש, שלא יצטרך לבריות.

ונוסף על שיעור הנתינה, יש גם מצווה לתת את הצדקה בסבר פנים יפות,¹⁶ לאהוב את המסכנים ולעזור להם גם באמצעים שאינם ממוניים.¹⁷

ד. הינוך לנתינה ולא לקיחה בכפייה

בדומה לשאר מצוות התורה, 'למזהיר ולנזהר שלומים ייתן כמי נהר', כך פוסק ה'שלחן ערוך' (סי' רמט סעי' ה) גם בנוגע למצוות צדקה: 'אם יכול לעשות לאחרים שיתנו, שכרו גדול משכר הנותן'. אם שאיפתנו ליצור חברה מוסרית, אנו רוצים שכמה שיותר חברים בקהילה יעזרו לעניים. ועם זאת, יש לדייק בלשון ה'שלחן ערוך': 'אם יכול לעשות לאחרים שיתנו' ולא 'שיילקח מאחרים'. יש להיזהר ולא להיות 'רובין הוד' דתי. מצוות הצדקה היא מצווה גדולה, אבל היא אינה מצדיקה עשיית עבירות אחרות, וכפי שנאמר במדרש קהלת רבה (פר' ד ד"ה טוב): טוב מלא כף נחת ממלא חפנים עמל ורעות רוח] - טוב מי שהוא עושה צדקה מעוטה משלו ממי שהוא גוזל וחומס ועושק ועושה צדקות גדולות משל אחרים. המדרש ממשיך את מעט הצדקה האישית ל'כף נחת', ואת הצדקה שהושגה בדרכים לא כשרות ל'עמל ורעות רוח'. כלומר, הצדקה שהושגה בדרכים לא כשרות אינה זהב שיש בו סיגים או אליה וקוץ בה, אלא היא 'עמל ורעות רוח': 100% מאמץ מיותר ורוע. צריך להיזהר מאוד מלקיחת כסף בכפייה מן העשירים ללא צידוק מתאים, והעובדה שהכסף יגיע בסופו של דבר לעניים אינה מספקת כדי להצדיק גזל. על כן, כשם שרבנים מדריכים כל אחד לקנות לעצמו תפילין ולא לסמוך על התפילין שיש בבית הכנסת - וכשם שכולם מדליקים חנוכיות 'מהדרין מן המהדרין', כך ראוי שרבנים ומחנכים ידריכו את העם לקיים בעצמם את מצוות הצדקה 'מהדרין מן המהדרין' ולא להסתמך על ההנהגה, רשות המיסים והביטוח לאומי שיעשו זאת בשבילם בצורה מינימלית בלבד. וכמובן שאין ראוי לנסות לקדם באמצעים פוליטיים השתלטות כוחנית ומוחלטת של המדינה על הדאגה לעניים ולעקור את מצוות הצדקה מן העולם.



16. שו"ע שם, סעי' ג.

17. שו"ע שם, סעי' ה-ו.